

ӘОЖ 811.512.122

*Нұрмұхаметова, Қ.Т.,
филология ғылымдарының кандидаты,
тіл және әдебиет теориясы кафедрасының
қауымдастырылған профессоры,
А.Байтұрсынов ат. ҚӨУ,
Қостанай, Қостанай*

САБАҚТЫ ЕТІСТІКТЕР МЕН ЕСІМШЕ ЖҰРНАҒЫНЫҢ ЛЕКСИКА-ГРАММАТИКАЛЫҚ ТІРКЕСІМДІЛІК МАҒЫНАЛАРЫ

Түйін

Мақалада етістіктің сабақтылық белгісі оның тұлға ерекшеліктеріне емес, лексика-грамматикалық мағыналарына байланысты екендігі, салт етістіктер өзгелік етіс жұрнағы арқылы сабақтыға айналатындығы және етістіктің ерекше формасы есімшелер жайлы айтылады. Етістіктің атрибутивтік қызметі тікелей есімше жұрнақтарының етістікке үстейтін сындық мағынасымен, етістік формаларының грамматикалық мағынасымен байланысатындығы көрсетілген. Сабақты етістіктер мен есімше жұрнағының лексика-грамматикалық тіркесімділік мағыналарының байланысу ерекшеліктерін ашып, олардың арасындағы қатынастарға қатысты көзқарасын білдіреді.

Кілт сөздер: сабақты етістік, есімше, грамматикалық мағына, анықтауыштық қатынас.

1. Кіріспе

Етістік – лексика-семантикалық, лексика-грамматикалық өрісі күрделі, синтаксистік қызметімен ерекшеленетін қарымы кең сөз табы. Етістіктің лексика-грамматикалық формаларының өрісті болатыны-табиғатта, адам өміріндегі сан алуан іс-қимыл, амал-әрекет, қозғалыс, жай-күй т.б. процестердің, әр түрлі құбылыстардың көрсеткіштері есебінде қызмет етуінде. Ол сөз тіркесінде меңгерушілік қызмет көрсетеді. Сондай-ақ сөйлем құрау, ойды ұйымдастыру жөнінде де етістіктің синтаксистік мүмкіншілігі мол екендігі белгілі. Етістіктердің қайсы болса да субъекті жасайтын амал-әрекетті білдіреді. Процесс сөйлеу тілінде объектіге тікелей не жанама жүзеге асырылып жатады. Етістіктің тікелей объектіні керек ету, етпеуі оның жалпы грамматикалық семантикасына байланысты. Етістіктің басқа семантикалық, морфологиялық формаларынан мазмұны да, тұрпаты да ерекше есімше категориясы екі түрлі қызмет атқарады. Осы сабақты етістіктер мен есімше үлгісіндегі сөз тіркесінің лексика-грамматикалық тіркесімділік мағыналары мақалада зерттеліп, қарастырылады.

2. Материалдар мен әдістер

Сабақты етістіктер мен есімше анықтауыш болған сөз тіркестері компоненттеріндегі бағыныңқы, басыңқы сөздердің лексика-грамматикалық байланыстарын реттейтін тіркесімділік мағыналарын анықтау болып табылады.

Жұмыстың теориялық негізіне ағылшын тілінен аударылған етістікті сөз тіркесі, қазақ тіліндегі етістікті сөз тіркесі, сөз семантикасы туралы жазылған пікірлер мен тұжырымдамалар қолданылды. Әдіснамалық мәтінін зерттеуде мақал-мәтелдерден, ауызекі тілдерден алынып, талдау жасалды.

Сабақты етістік – табыс септігіндегі тура толықтауышты (тура объектіні) керек ету, керек етпеуі оның грамматикалық семантикасына байланысты. Сен заттарды ал да, үйге бар деген сөйлемнің алғашқысындағы амалда (ал) бірдемені (заттарды) алуды керек етіп, соған тірелетіндей, сабақталатындай қабілет бар. Сабақтылық қасиет тек түбір етістіктерге ғана емес, жалаң туынды, күрделі тіркесті түбір етістіктерде жек көру, келемеж ету, жатып оқу,

өсек қылу т.б. бар қасиет. Мысалы: икемдеу, шегелеу, сынату, салдыру дегендер туынды етістіктер. Салт етістіктер де өзгелік етіс жұрнағы арқылы да сабақтыға айналады. Мысалы: жат-қыз, жет-кіз, тұр-ғыз, көн-дір, кел-тір, т.б.

Етістіктің белгісі оның тұлғасына байланысты емес, оның тура және грамматикалық мағыналарына да байланысты. Етістіктер сөйлемдердің саны мен түріне қарай қосымшасы ретінде қабылданады find, hit, chase сияқты субъективті етістіктер бір нәрсеге тікелей жұрнақ қосуды қажет етеді, ал active немесе sleep сияқты кәдімгі етістіктер объектіні қажет етпейді. Give немесе throw сияқты сияқты ауыспалы етістіктер екі нәрсені қажет етеді, мысалы: мысалы: John threw Mary a ball. Сондай-ақ, көптеген функциялар белгілі бір элементті қажет етеді.

Етістікпен бірге жүретін көптеген зат есім тіркестері олардың аргументі болып табылады. Демек, салт етістіктің бір аргументі: сабақты етістікте екі аргумент бар: тікелей және жанама объект. Етістік аргументінің құрылымы оның мағынасының бөлігі болып табылады және сол етістіктің тура мағынасына енеді. Етістік сөздердегі дәлелдердің санын анықтап қана қоймай, мағыналарын, белгілерін және заттың семантикалық белгісін шектейді. Мысалы, етістік find және sleep етістіктері тірі субъектілерді талап етеді. Кеңінен тараған colorless green ideas sleep furiously мысалы семантикалық тұрғыдан мағынасыз, себебі идея жанды емес [7.24-256].

Зат есім тіркесін сипаттаушы етістіктердің әралуан құрылымды дәлелдері өзге нақты етістіктермен бірігіп келеді. Мысалы, сабақты етістіктер тек зат есімді тіркес объектісін қабылдаса, ал дистрибутивті етістіктер объектілі зат есім тіркесі, тура объектілі зат есімді тіркес және зат есімді тіркестің жанама объектісі. Тақырыптық рөлдер етістік және оның зат есімді тіркес дәлелдері арасындағы семантикалық қарым-қатынасты сипаттайды. Кейбір тақырыптық рөлдер: агент, әрекетті орындаушы; іс-шараның субъектісі, алушысы; мақсаты; дереккөз; құрал және бастан кешіруші [7.276].

Есімше де етістіктің ерекше формасы. Ол сөйлемде екі түрлі мәнде, екі түрлі қызметте қолданылады. Бірде жіктеліп келіп, қимылды, іс-әрекетті белгілі бір шаққа байланысты білдіреді де, сөйлемнің баяндауышы қызметін атқарады. Бұл – оның негізгі етістікке тән қасиеті. Кейде есімше тұлғалы етістік бүтіндей басқа мәнде, басқа қызметте, заттың сындық қасиетін, қатыстық белгісін білдіріп, заттық мәнде жұмсалады. Осы сияқты есімше тұлғалы етістік бір зат атауын анықтап, септелініп, көптелініп, не тәуелденіп, заттанып қолданылады. Мысалы: көпті көрген көп нәрсені көңіліне тоқиды. Өсер елдің жігіттері бірін-бірі батыр дейді, ішкен-жеген түске жетпес, сый-құрметің естен кетпес (мақал). Есімше болатын сөздердің мұндай қолданысында етістік сияқты қасиет жоқ, керісінше сын есім мен зат есім орнына қолданған. Етістіктің осындай функционалды тұлғаларына есімше деген атау берген А.Байтұрсынов «Тіл – құрал» оқулығында былай анықтама береді: «Есімше дейміз, есім сияқты айтылатын етістіктің түрін, мәселен, айтушы адам, шабатын ат, жазған хат дегенде айтушы, шабатын, жазған деген сөздер есімше болады. Есім сияқты дейтіміз: сын есімше «қандай?» деген сұраққа жауап береді» – дейді [1.251б].

Сонымен қатар, анықтауыш мүше болатын сөз таптарының ішінде есімше түріндегі етістік болатынын да көрсеткен [1.278 б].

Есімше – етістікті адъективтендіретін қосымша. Есімше етістікке сындық мағына үстейді дегенде, ол етістікті сын есімге айналдырады деген сөз емес. Мұнда тек уақытша объективтену ғана болады. Сондықтан есімше тұлғалы сөздер сөйлемде субстантивтенбесе (сол арқылы септік жалғауларының бірінде тұрмаса не жіктелмесе) тек атрибутивтік зат есімге қатысты анықтауыш қызметте ғана кіреді. Есімше тұлғаларының етістіктің шақ категориясына қатысты категориялық грамматикалық мағыналарымен қоса, сөздің бағыныңқы ретіндегі синтаксистік қызметін (етістіктің анықтауыш мүше екендігін) белгілейтін грамматикалық мағыналары да бар. Яғни, етістіктің атрибутивтік қызметі тікелей есімше жұрнақтарының етістікке үстейтін сындық мағынасымен, етістік формаларының грамматикалық мағынасымен байланысып жатады. Есімшелердің негізгі функциясы – объектіге не субъектіге қатысты іс-әрекетті оның сапасына айналдыра отырып белгілі бір шаққа бейімдей көрсетеді.

«Есімше екі түрлі грамматикалық сипатпен бірде әрекетті және соған сәйкес модальділік рай мәні мен шақтық мағынаны, бірде әрекетті, бірде әрекетке байланысты сындық белгіні көрсетіп, адъективтене, атрибуттық қатынаста (немесе сындық мәндегі сөздерше белгілі тәсілдермен заттанып) қолданылады. Есімше етістіктің жеке бір грамматикалық категориясы бола алмаса да, етістікке тән бірінші грамматикалық сипаты мен қосымшасы арқылы қимылға үстелетін модальдік шақтық мәні арқасында етістіктің шақ категориясы бір түрін жасайды, соның бір тұлғалық көрсеткіші болып табылады» [3.286 б]. Есімше зат есіммен анықтауыштық қатынаста, сындық мәнде (кісі бол-ар бала, біт-пе-с іс, көр-етін көз, есті-р құлақ, айт-қан ауыз, бере-ген қол, жақсылығын айт-пақ адамдар) немесе тәуелденіп, көптеліп, септеліп келіп заттанып қолданылса да (айда-ған-ың бес ешкі, ысқырығың жер жарады, жарастыр-мақ жаушыдан, ел-дес-тір-мек елшіден) етістіктен алшақтап, етістіктің грамматикалық категориясын көрсетпей, есім сөздердің грамматикалық сипатына көшеді.

Анықтауыштық қатынасты білдіретін есімшелі есім сөз тіркестеріндегі сөздердің мағыналық қарым-қатынасы осы сөздердің лексикалық мағынасына негізделеді: анықтауыштық қызметтегі есімше сабақты болса: субъектілік (сөйлейтін кісі), объектілік (сөйлейтін сөз), мекендік (сөйлейтін жер), мезгілдік (сөйлейтін күн) т.б.

Сабақты етістіктер есімше жұрнағының грамматикалық тіркесімділік мағынасын көрсетуде анықтауыш қызметінде келсе, анықталатын зат есім етістікке актив субъектілік және пассив субъектілік байланыстарда келеді. Басыңқыдағы зат есімшеде берілген іс, қимылды орындаушы ретінде көрінгенсе, актив субъекті, ал қалып-сапа т.б. белгілерді иеленуші ретінде (орындаушы емес) пассив субъекті болады. Мысалы, ерте қайтқан тырналар тіркесіндегі зат есім – актив субъекті, ол қимылды жасаушы, ал торға қамалған құс тіркесіндегі сол сөз актив субъекті емес, шын мәнінде ол қамау әрекетінің тура объектісі салт етістікке айналдырумен байланысты қимылдың объектісі болатын зат (құс) семантикалық пассив субъекті ретінде қарастырылған. Сол сияқты, жерге түскен жапырақ десек, деректі жансыз зат атауы актив субъекті де, сарғайған жапырақ десек, пассив субъекті, өйткені сарғаю жапырақ тарапынан жасалған қозғалыс – әрекет емес, бір күйден екінші түске өзгеруді білдірген қалып-сапа. Дерексіз зат есім қатарына жататын зат есімдердің де актив немесе пассив субъекті ретінде көрінуі бағыныңқыдағы етістіктің лексика-семантикалық қабілетіне байланысты. Мысалы, өткен өмір тіркесінде зат-тірлікке қатысты актив субъекті бір бағыттан екіншісіне ауысқан, ал өкіндірген өмір тіркесінде – пассив субъекті болады. Сонымен, субъектінің актив немесе пассив болуы онымен синтагмалық байланыстағы (анықтауыш қызметіндегі) етістіктің лексика-семантикалық ерекшелігімен байланысты болып келеді. Есімше сабақты етістік болған жағдайда есімше мен зат есім үлгісіндегі тіркестерде анықтауыш қызметінде келгенде анықталатын зат есім етістікке актив және пассив қатынастарда келе беретінін байқауға болады. Ал қимыл жүйесінің мәні түрліше. Оларға адамның еңбек әрекеті, адамның, заттың, қозғалысы, адамның сезім күйі, ойлау жүйесі, әр алуан табиғи жай-күйі жатады.

Сабақты етістіктер :

1. Амал –әрекет етістіктері;
2. Сөйлеу етістіктері;
3. Ойлау етістіктерін жатқызуға болады.

3. Нәтижелер мен талқылау

Амал-әрекет етістіктері – іс-әрекеттің объектіге бағытталғандығын білдіретін мағына. Сабақты етістіктер анықтауыш қызметінде келгенде өз объектісі болатын тура толықтауышты меңгергенмен, басыңқыдағы зат есімдер қимылдың субъектісі бола алмайды, басыңқыдағы заттар қимылды жүзеге асырмайды, тек сол қимылды жүзеге асыруға қатысы бар құралдар болады. Мысалы: Жер жыртқан комбайндар, ет турайтын тақтайша, іс тігетін бігіз, тіс тазалайтын құрал тіркестеріндегі есімше мен анықталатын зат есім субъектілік қатынаста тұрғандай болғанмен, тек сол қимылды жүзеге асыруға қатысы бар құралдар (мысалы: іс тігетін бігіз дегенде тігу әрекетін жасайтын – адам, ал бігіз – сол әрекетті жүзеге асырушы құрал ғана).

Сөйлеу етістіктерінің лексикалық мағыналары – адамның психологиялық, дыбыстау әрекеттерімен байланысты құбылыстарды білдіреді. Сондықтан бұл қатардағы етістіктердің бәрі осындай мағыналары арқылы зат есімдермен субъектілік қатынас орнатады. Сөйлеу етістіктеріне субъектілік қызметте тек адамзат атаулары мысалы: (тамақ) сұраған бала, (бір-деме) айтқысы келген келіншек т.б. болады.

Сөйлеу етістіктері – формалық жақтан етістік түбірінің ортақ етіс жұрнағын қабылдауымен ерекшеленсе, семантикалық жақтан әрекетке кемінде екі субъекті қатысатындығын білдіреді. Бұл топтағы етістіктер сөйлесу әрекетіне қатысатын екінші субъектісі болатын сөз грамматикалық жақтан көмектес септігіндегі сөзбен байланысады. Мысалы: әжесімен ақылдасқан Әнуар, әкесімен сөйлескен Марат т.б.

Көңіл-күйге байланысты сөйлеу етістіктерінің де өзіне тән объектілері болады: (оның осы қылығын) келеке еткен сыныптастары, мазақтаған бейтаныс жан, қарғаған кемпір, жақсы көрген жігіт, (тауарын) жер-көкке сиғызбай мақтаған дүкенші т.б. Сөйлеу етістіктерінің адамның сөйлеу, дыбыстау құбылыстарына байланысты ұғым атаулары болатын зат есімдер: үн, дауыс, сөз, дыбыс адамның эмоционалдық психо-физиологиялық әрекеттерімен байланысты ұғым атауы болатын зат есім: қалжың, күлкі, мазақ, қарғыс т.б.; сөйлеуге қатысты сөйлеу мүшелері атауларын білдіретін зат есімдермен (ауыз, тіл т.б.) байланысынан тұратын сөз тіркестері субъектілік қатынастағы тіркеске жатпайды. Мысалы: естілген дауыс, мақтаған сөз, қарғаған айқай, сыбырлаған дыбыс т.б. Осы тіркестердегі басыңқыдағы зат есімдер бағыныңқы етістіктердегі сөйлеу әрекетін жүзеге асырушылар не әрекеттік белгіні иеленушілер емес.

Сөйлеу етістіктері – формалық жатқан етістік түбірінің ортақ етіс жұрнағын қабылдауымен ерекшеленсе, семантикалық жатқан әрекетке кемінде екі адамның кемінде екі субъектінің қатысатындығын білдіруімен ерекшеленеді. Сондықтан бұл қатардағы етістіктерде хабардың бағытталған адресатына қатысты сема болмайды. Яғни, ұл топтағы етістіктер сөйлесу әрекетіне қатысатын екінші үшінші т.б. субъектісі болатын сөз грамматикалық жатқан көмектес септігіндегі сөзбен байланысады. Мысалы, әжесімен сол мәселені ақылдасқан Абай, әкесімен ойды бөліскен Қарлығаш т.б. Ойлау етістіктері – ойлау процесімен тікелей байланысты адамзат есімдері ойлау етістіктерімен субъектілік қатынаста синтагмалық байланыс орнатады. Мәселен: (төңіректі) болжай алмаған жолаушылар, армандаған шәкірт, зердесіне тоқыған Абай, түсінген оқушы, аңдаған жас, (өзін) өнер үшін жаралған кісімін деп санайтын адам, (алдағыны) болжайтын данышпандық т.б.

Хабарлау етістіктері – сөйлеу етістіктеріне қатысты лексика-семантикалық белгілерді белгілі бір шамада қабылдаған, кіші лексика-семантикалық топ құрайды. Сондықтан, (жағдайды халыққа) баяндаған әкім, (сабақ) түсіндірген оқытушы, айтқан қыз, хабар берген Айдос, хабарлаған жүргізуші т.б. тіркестердегі сөйлеу етістіктердің үш валенттілігі: агенсваленттік объективаленттілік, адресатваленттілік екені күмән тудырмайды. Сондай-ақ, тіс жармаған агент, тіл қатқан Алдияр сияқты тіркестердегі сөйлеу етістіктері табыс септігіндегі сөздер қабылдамағанмен жайында, туралы септеулік шылауындағы зат есімдермен байланыса алады. Сондықтан олар да хабарлау объектісі болатын заттармен байланыс орната алады. Мысалы, өткен өмірі туралы тіс жармаған келіншек, әкесі жайында тіл қатпаған бала т.б.

Бейнелік мәнді сөйлеу етістіктері сабақтылық қасиеті жағынан әлсіз болады: (...жайында) күбірлеген атам, ...аузына ақ ит кіріп, көк ит шыққан көкбет әйел, ...көбік ауызданған Жұман..., ...бөскен Бөкең, ... шіңкілдеген теке сақал т.б. Жалпы қабылдауды, сезінуді білдіретін етістіктерде процестер сезім органдары арқылы қабылданбай, тікелей ойлау әрекетімен байланысты болады. Әлдебір зат не құбылыс туралы ойланбайды, тек адамның қабылдау, сезу әрекеттері туралы айтылады. Көруге байланысты сезіну етістіктерінде адам баласымен қатар жануарларды да атауға болатын әрекеттер мысалы, қозыны көрген қасқыр, суретті көрген қыз нысананы көздеген мерген, бәрін көңіл көзінен өткізген мүсінші.

4. Қорытынды.

Сабақты етістіктердегі іс-қимыл әрекеттер мен оның тура объектісі бола алатын заттар мен құбылыстардың арасындағы қатынастар өз ішінен бірқатар парадигмалық қатардан тұратынын байқаймыз. Зат есімдер арқылы аталатын заттар, ұғымдар, құбылыстар субъекті жасаған іс-әрекеттің объектісі болуына қызмет ететін тіркесімділік мағынасы етістіктен қимыл-әрекеттік анықтауыш қабылдауына мүмкіндік береді. Сабақты етістіктер есімше жұрнағының грамматикалық тіркесімділік мағынасын реттеу арқылы анықтауыш қызметінде келгенде анықталатын зат есім етістікке актив және пассив қатынастарда келе береді.

Әдебиет тізімі

- Байтұрсынов А. Тіл тағылымы [текст]: оқу құралы / Алматы: «Ана тілі», – 1992, – 251б., 278 б
Балақаев М. Қазіргі қазақ тілі оқу құралы / Алматы: «Ана тілі», – 1992, – 25б.,
Исаев С. Қазіргі қазақ тілі [текст]: оқу құралы / Алматы: «Өнер», – 2007, – 286 б
Нұрмұхаметова Қ. «Есімше+Зат есім үлгісіндегі сөз тіркестерінің синтагмалық ерекшеліктері» [текст]: оқу құралы / Қостанай, – 2004, – 5-6б., – 75-76б
Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы [текст] оқу құралы / Алматы: Рауан, – 1991, – 186
Рахметова Р., Көпбаева Ж. Қазіргі қазақ тілі: Оқулық / Алматы: Print-S, – 2005. – 535 б.
Фромкин В. Тіл біліміне кіріспе / Алматы: Ұлттық аударма бюросы, – 2018. – 24-25б,

НУРМУХАМЕТОВА, К.Т., ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ СОЧЕТАТЕЛЬНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ПЕРЕХОДНЫХ ГЛАГОЛОВ И СУФФИКСА ПРИЧАСТИЯ

В статье говорится о том, что признак переходности глагола формируется не по его личностным особенностям, а по лексико-грамматическим значениям, что непереходные глаголы становятся переходными через побудительные суффиксы глагола, а также об особой форме глагола – причастия. Рассмотрены особенности связи лексико-грамматических сочетательных значений переходных глаголов и суффикса причастия, виды переходных глаголов: действие, чувство, мышление, речевые глаголы, а так же высказаны взгляды на взаимосвязь между ними. В случаях причастия, в форме переходного глагола, показывают, что в подлежащих словосочетаниях глаголы играют определяющую функцию, регулируя грамматическое значение суффикса причастия, а определенное существительное вступает в активное и пассивное отношение к глаголу.

Ключевые слова: *переходный глагол, причастие, грамматическое значение, определительная связь.*

NURMUKHAMETOVA, K.T., LEXICO-GRAMMATICAL COMBINED MEANINGS OF TRANSITIVE VERBS AND PARTICIPLE SUFFIXES

The article refers to the fact that the transitivity feature of a verb is formed not by its possessive features, but by its lexico-grammatical meanings, that non-transitive verbs become transitive through the injunctive suffixes of the verb, and to the special form of the verb- participle..The attributive function of the verb is shown, which is directly related to the critical meaning of participle suffixes and the grammatical meaning of verb forms. The features of the connection between lexical and grammatical combined meanings of transitive verbs and the participle suffix, the types of transitive verbs: action, feeling, thinking, speech verbs, as well as views on the relationship between them are considered. In the cases of the participle, in the form of a transitive verb, it is shown that in the subject phrases verbs play a defining function, regulating the grammatical meaning of the participle suffix, and a certain noun enters into an active and passive relation to the verb.

Key words: *transitive verb, participle, grammatical meaning, determinative relation.*